

Komoróczy Géza (1937) az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének professor emeritusa, az MTA Judaisztikai Kutatóközpontjának volt vezetője.

Legutóbbi írásai az *Ókorban*:
Az ókori Kelet (2006/3–4)
Egy töredékes szobrocscsa Dél-Mezopotámiából (Uruk) (2009/1).

Új és régi Mezopotámia az i. sz. első évezred első felében

Komoróczy Géza

A Mezopotámia vagy Szíria–Irák történetével foglalkozó hatalmas tudományos – vagy akár a szélesebb közönségnek szóló – irodalomban egyetlen szerző akadt mind a mai napig, aki eredeti összefoglalásban, személyes kutatások és helyszíni tapasztalat alapján, egymaga írta volna meg Mezopotámia, a mai Irák történetét, a legrégebb időktől napjainkig, illetve saját koráig. Seton Lloyd (1902–1996) könyve először az 1930-as években jelent meg, majd 3. kiadásban 1961-ben. Egyébként korábban is, azóta is sok kiváló történeti mű született a közel hét évezred történelmének különböző korszakairól, de más-más szerzőktől, más-más kompetencia alapján. Az ókori Mezopotámia forrásaival dolgozó történészek rendszerint az Akhaimenida dinasztia vagy legfeljebb a hellénizmus koráig mennek el. A perzsa és az arab történelemmel foglalkozó munkákban Mezopotámia mint területiális egység másodrendű marad. Mindez érthető és indokolt, ha csupán az írott forrásanyag igen lényeges különbségeit tekintjük. Seton Lloyd egyszemélyes vállalkozása azonban jelképes értékkel bírt, mint ahogyan gyakorlati tevékenysége is korszakhatárt jelentett. Képzettségét tekintve ókori keleti régész, Iráqban a brit mandátum megszűnése után – *British subject* létére – magas hivatalt kapott, kora-negyvenes éveiben ő lett a régészeti hatóság vezetője. Az európai régészek által vezetett ásatásoknál addig az ókori keleti lelőhelyeken rendszerint – az éppen rendelkezésre álló technikával, hol sás szatyrokban (*szempile*), hol föld-munkagépekkel – elhordták a felszíni rétegeket, és csak a párthus kor emlékeinél kezdték meg a tüzetesebb dokumentációt. Seton Lloyd irányításával az iráqi régészeti hatóság az 1940-es években, érthető nemzeti elkötelezettség alapján, ásatásokat kezdett olyan lelőhelyeken is, amelyekben a munkálatok célja az arab hódítás első évszázadaiból való emlékek feltárása volt, főként Híra, Kúfa, Waszít, Szám-arra, a korai Baghdád stb. Iráqban ezután már nem lehetett az ősi babylóniai városok romjai fölött elhelyezkedő késő-ókori–kora-középkori rétegeket mint érdektelen kései anyagot félretolni. Mára a régészetben gyökeresen új kép alakult ki Mezopotámia történetéről éppen az i. sz. első évezredben. Erről csak annyit, hogy a héber, arámi, mandeus, szír feliratokkal ellátott varázscsészékről, amelyeket Layard első leletei, az 1840-es évek óta a British Museum gyűjtött ugyan, de mint bizonytalan időből származó kuriózumokat kezelt, és a kutatók is legfeljebb nyelvi szempontból vizsgálták: a varázscsészékről, e korszak középső harmadának egyik legizgalmasabb tárgyi és nyelvi emlékcsoportjáról stratigráfiailag is rögzíthető kép alakult ki.

Ebben a vázlatos áttekintésben Mezopotámia történetét az arab hódítás előtti mintegy fél évezredben az ethnikai vagy ethno-politikai történetírással szemben a területiális szemlélet keretében próbálom bemutatni. Először beszélni fogok a Folyamköz központi szerepéről azokban a birodalmakban, amelyeknek részévé vált; azután utalok arra a formatív szerepre, amelyet a jelzett időszakban már több mint 3000 éves múltra visszatekintő sumer–babylóni hagyomány a késő-ókorban játszott; végül néhány példával jelezni szeretném, hogy Mezopotámia volt az érintkezési régió, a területiális összekötő kapocs a római–bizánci világ és az iráni Kelet között, s kölcsönösen termékenyítő kapcsolataik, a háborúk külső kerete mellett vagy ellenére is, közös történelmet valósítottak meg.

Előadás az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya „Ókortörténeti kutatások Magyarországon” címmel rendezett tudományos ülésén (2007. május 10.).

I.

Mint ismeretes, Mezopotámia politikai önállósága i. e. 539-ben, Kürosz babylóni bevonulásával szűnt meg. A térség először az Akhaimenida Birodalom tartománya lett, majd Alexandrosz keleti hadjáratának következményeképpen a hellénisztikus Szeleukida Birodalom része. A következőkben mindig nagyobb állam-alakulatokhoz tartozott: az Arszakida és a Szászánida dinasztiák uralma alatt Irán, az arab hódítás után a kalifátus egyik tartománya; ez a helyzet egészen az első világháború utáni politikai rendezés-sorozatig, az Oszmán-török Birodalom feldarabolásáig változatlan maradt. A történetírásban a térség tartomány státusa képeződött le, a régiségre vonatkozóan is. Mezopotámia történetét, a Kürosztól I. Fejszál királyig (1921–1933) terjedő két és fél évezredben a történetírás mint az adott nagyobb sugarú történelem egyik részletét tárgyalta. Nem mintha elhanyagolta vagy eljelentéktelenítette volna, hiszen Irák, közelebbről, déli része, a szorosabb értelemben vett Mezopotámia, megfelelő helyet kapott a hellénisztikus politikatörténet, a perzsa művészettörténet, az iszlám építészettörténet stb. kereteiben, többnyire nem is lehetett volna másképp, tekintve az adott korszakok legfontosabb forrásanyagának provenienciáját. Csak éppen Mezopotámia sajtószerepe szorult háttérbe. Az i. sz. első évezred első fele, a késő-ókor mintegy kihullott Mezopotámia történetéből. A *Táq-i Keszra*, I. Khuszrau Anósirván pompás ktésziphóni palotája az i. sz. VI. századból, Szászánida épületnek számított, a hellénisztikus hagyományt őrző oszlop- és stukkódíszekkel, perzsa szönyegekkel, nem pedig – közelebbről – mezopotámiaiinak. Így vált lehetségessé, hogy a Mezopotámia késő-ókor–kora-középkori évszázadaival foglalkozó történetírásban a továbbélés, *Nachleben, legacy, heritage* legyen a tudományos szemlélet legáltalánosabb kerete, s nem a sajtószerepe.

Egy árnyaltabb és talán hitelesebb történeti kép kialakításához két tényezőt kell komolyan figyelembe vennünk. Egyrészt, azt, hogy Mezopotámia az említett nagy birodalmaknak többnyire gazdasági súlypontja – és koronként politikai központja – volt. Másrészt pedig, azt, hogy Mezopotámia mindvégig szomszédja volt a Mediterraneum felől kelet felé terjedő és terjeszkedő görög–római világnak; a Szeleukida dinasztia idején ennek része, de Sulla óta, amikor Róma és a párhuzosok először vették fel a politikai kapcsolatot egymással (i. e. 92), egészen Hérakleiosz bizánci császárig (i. sz. 628) közvetlen szomszédja és vetélytársa, együttműködő partnere és ellenfele. Megjegyzendő, hogy a babylóniai – a valóságban talán Szeleukeiából származó – Diogenész már 70 évvel Sulla előtt járt egy küldöttség tagjaként Rómában (i. e. 155), politikai céllal, de Athén ügyében. Irák/Mezopotámiában Kürosz után is folyamatosan jelen volt az ókori Kelet, és folyamatos volt az érintkezés a görög–római–bizánci világgal, ez a két hagyomány kisugárzott a perzsa és az arab birodalomra, és a középkorig biztosan erősebb volt, mint az egymást váltó hódító hatalmak ethnikai közege.

Ami Mezopotámia központi helyzetét illeti, a Szászánida korban az a mondás járta, hogy ha az egész világot az emberi testhez hasonlítjuk, *Éránsahr* benne a mellkas, és *Szurisztán*, azaz Mezopotámia vagy *Bét Aramáje*, mint a szív a mellben. Az ország költői neve is ez volt: „Irán szíve” (*Dil-i Éránsahr*). Babylón az év hét hónapjában, ősszel–télen, az Akhaimenida „utazó királyság” fővárosa volt. Az Arszakida dinasztia a ki-

rályi székhelyet Kelet-Iránból lépésről lépésre vitte közelebb Mezopotámiához, és végül itt építette fel fővárosát, Ktésziphónt, tudatosan a Tigrisnek Szeleukeiával átellenes (keleti, bal) partján. A Szászánida korban a királyi székhely hivatalosan Délnyugat-Iránban volt ugyan, de a rituális főváros Ktésziphón maradt, illetve a körötte kiépült hatalmas város-körzet, megapolisz, mely idővel Szeleukeiát is magába ölelte: Ammianus Marcellinusnál *Maiozamalcha* (vagy *Maozamalcha*), a „királyi” jelzővel, az arámi *Mahóza*, arabul *el-Madain*, ‘(a) városok’. Nazianzoszi (Szent) Gergely (ca. 330–390) szerint Ktésziphón és Kokhe „összenőttek, egyetlen városnak látszanak, csak a folyam választja ketté őket.” A babylóniai Talmud a zsidó „szombat-határ” szempontjából is egy városnak tekintti őket. Róma, amikor a párhuzosok vagy a Szászánidák ellen háborúzott, Ktésziphón elfoglalását tűzte ki célul, ezt tekintette a győzelem megkoronázásának, Traianustól (i. sz. 116) Hérakleiosz császárig, ide értve a különháborút vívó palmyrai Odaenathust (i. sz. 262 és 266), illetve majd Umar kalifa arab csapatait (i. sz. 637) is. A Szászánida Birodalmat tulajdonképpen nem is iráni államnak kellene neveznünk, hanem inkább – bizonyos elfogultsággal – mezopotámiaiinak, amelyben perzsa dinasztia tartja kezében a hatalmat. Az i. sz. VII. században is sok világtörténelmi jelentőségű esemény kapcsolódik Mezopotámiához, Jeruzsálem perzsa elfoglalásától (i. sz. 614) III. Jazdagerd katasztrofális qádiszije vereségéig (948 *AeSe.* / A. H. 15 / i. sz. 636/637), a Szászánida dinasztia letűnéséig.

II.

Ha ebben a – megismétlem: kissé elfogult – megállapításban csak szemernyi igazság van, másképpen kell néznünk az úgynevezett továbbélés problematikájára.

A történelmi folytonosság és változás természetét egy nagyhatású gazdaságtörténész, Alexander Gerschenkron (1904–1978) vizsgálta, közelebbről abból a célból, hogy elméleti keretet alakítson ki a XIX. századi Bulgária iparosodásának leírásához. Elkülönítette egymástól a folytonosság és változás matematikai és történeti fogalmát. A történeti folytonosságot és változást kutatási–szemléleti konstrukciónak tekintette, mert azokon a területeken, ahol a változás egzakt módon mérhető volna – ilyenek az irány állandósága, a változások endogén jellege, a periodikusság, az okozati lánc hossza, a változás üteme –, ott a mérési pontok kiválasztása mindig kutatói döntés. A valóságos folyamatokban Gerschenkron szerint hol lassú változással, hol gyors ugrással kell számolni: *modo paulatim modo saltatim*.

Az utolsó datálható ékírások szövegek az i. e. I. és az i. sz. I. századból valók, a legkésőbbiek Babylónból, irodalmi szövegek (a Gilgames-eposz egy töredéke is), szertartási énekek, igazgatási és jogi okmányok, asztronómiai feljegyzések (horoszkópok, konstelláció-számítások stb.). Ez az időpont azonban csak az ősi írásbeliség végét jelenti. Az épületek megmaradtak, ha romlásnak indultak is, sőt, néhány városban ismét kiterjedt új építkezések folytak; a kultuszok, ha szűkebb körbe szorulva is, tovább éltek, végtére is tartópillérük a szóbeliség volt; a lakosság nem cserélődött ki. Jelenleg mintegy 20 agyagtáblát ismerünk, amelyeken az egyik oldalon rövid ékírásos szöveg olvasható, a másikon ennek görög betűs átírása, iskolai gyakorlatok az akkád kiejtés gyakorlására, de többek között

egy Samas-himnusz részlete, a görög paleográfia alapján esetleg az i. sz. II. századból.

Babylón, Barszip-Borszippa, Uruk, Nippur, Szippar nevét a Szeleukida és pártus korban gyakran említik szövegek. Urukban új templomok és újév-ünnepi ház épült, a város templomait az i. e. I. században tűz pusztította el, de romjaik fölött új lakóházak épültek, ezekben a pénz-leletek elvezetnek egészen az i. sz. IV. századig. Nippurban az i. sz. I. században újjáépítették Innin templomát. Babylónban az i. sz. IV. századig biztos nyomai vannak Bél és Bélija istenek kultuszának. Traianus áldozatot mutatott be Nagy Sándor emlékére II. Nabú-kudurri-uszur palotájának abban a helyiségében, ahol eszményképe meghalt: a trónteremben, amely a régészeti feltárás és részleges rekonstrukció eredményeképpen ma is valóság.

A babylóni Talmud egyhelyütt (Ber. 57B) előadja, miért kell áldást mondani „Bábel” romjai fölött. Említi az átkozott városban a hidat (Ber. 59B), „Bél templomá”-t (AZ 11B), külön beszél Nebúkhadneccar „ház”-ának romjairól és „Hermész” szobráról. Eszerint az i. sz. IV–V. században még felismerhető volt, ha romjaiban is, a babylóni palotanegyed, állt Marduk temploma, illetve a *Nabú-sa-haré*, a Nabú-templom. A bizánciaktól elszenvedett vereség után, i. sz. 628-ban Khuszrau Aparvéz, 'Aqr Babilban, az egykori babylóni várban tartotta fogva fiát, Séroét, aki végül letaszította a trónról (Tabari, p. 1043): még használható volt II. Nabú-kudurri-uszur erődje vagy ahogyan ma nevezzük, az Északi palota.

A kulturális kontinuitást szavak történetével is jellemezhetjük. A sumer eredetű vagy akkád szavaknak viszonylag nagy száma él a Közel-Kelet különböző nyelveiben, véletlenszerű szóródásban, de azért elég nagy számban és eléggé széles körben ahhoz, hogy nagyobb jelentőséget tulajdoníthassunk nekik, mint a más kultúrkörökből ismert kultúr- vagy jövevényszavaknak. Két példám sumer, jól ismert már az i. e. harmadik évezredben. Az *e₂-gal*, 'nagy ház' az *e₂*, 'ház' szó bővítettéje. Az akkádban a jelentése 'palota', olykor pedig '(isten) háza', 'templom'. A bibliai héberben *hékhal*, 'palota', 'templom', a jeruzsálemi templom, sőt, JHVH égi temploma is, szorosabb értelemben a templom belső tere; hasonló jelentésben ismeri a rabbinikus irodalom a zsinagóga-építészetben is. A másik szó a sumer *dub-szar*, 'tábla-író', írnok, akkád *dtupsarru*, arámi *tifszar*, 'írnok', 'magas rangú udvari méltóság', amely szó a középperzsában mint *dapír*, a szírben *davír*, újperzsában *da-bír* alakban írnotot jelent, de hordozza az eredeti sumer-akkád szó 'a palotában / királyi udvarban szolgáló / magas rangú tisztviselő' jelentést is, *dabírbadh*, *dipirpat* stb. Mindkét szó folyamatosan él az i. e. harmadik évezredtől a középkorig és onnan máig. Hasonló példákat nyelvek és jelentések széles köréből hozhatunk fel: akk. *alaktu*, 'viselkedés', 'életvitel': héb. *halákha*, 'vallási törvény', 'az életvitelre vonatkozó szabályok összessége'; akk. *gittu*, 'okmány', 'hivatalos irat': héb. *gét*, '(rabbinikus bíróság előtt kiállított) válólevél'; akk. *léu*, 'viaszos tábla', 'csillagászati feljegyzés': arab *laúh*, '(agyag) tábla', héb. *luah*, '(rituális) naptár'; akk. *manzaltu* / *mazzaltu*, 'csillagkép', 'coniunctio / (csillagok) együttállás(a)': héb. *mazzalot*, 'szerencsés csillagzat', 'jó szerencse'; akk. *mikszu*, '(termény)adó': héber *mekesz*, 'adó' / 'vám' / 'beszolgáltatás', *mókész*, 'adószedő' / 'adóberlő', *horribile dictu*, finn *maksu*, észt *maks*, lapp *makso*, lett *maksa*, 'fizetés', 'fizetség', 'vám', 'érték'; akk. *muskénu*, 'alávetett', 'függő helyzetben lévő',

'alacsonyosorú': arab *miszkín*, 'nyomorúságos', olasz *meschino*, francia *mesquin* stb. A XIX/XX. század fordulóján ezeket a szavakat – s a ma számon tartottaknál többet is, téves etymológiák alapján – mint a *babylonischer Kultureinfluss* bizonyítékait kezelték. Ma sokkal szélesebb közegebe ágyazhatók be.

A Közel-Keleten különösen jól megfigyelhetjük az ősi kultúrszok, az ősi istenek – mondjuk így – átfordítását a negatívumba: a régi istenek démonizálását. Ez a kizárólagosságra törekvő új vallások erőteljes, sőt agresszív harcának, a konfliktusos polémiának a következménye. Másrészt, éppen a konfliktus ereje bizonyítja, hogy a régi kultuszok nagyon is elevenek maradtak. A mezopotámiai vallási hagyomány szép folyamatos fennmaradását figyelhetjük meg Dura-Europoszbán, Hatrában, Palmyrában: Bél / Bol („Bábil nagy istene”), Nabú / Nebo, Nergal / Nergol, Samas / Samis, Szín, Istar / Nanája / Venus / Anáhita különböző alakváltozatai részeivé váltak egy új elemekkel is bővülő pantheonnak, ha talán alacsonyabb rangon is, mint korábban. Harránban a középkorig élt Tammúz / Távuz kultusza: az évenkénti sirató szertartás. Egy arab szerző (Ibn Vahsijja) hosszan ír Tammúz kultuszáról. (Ez a könyv volt Maimonides forrása is a káldeusokról a *Tévelygők útmutatója* elutasító jellemzésében.) A Tammúz nevet viselő hónapban az asszonyok hosszú litániákban emlékeznek meg róla. „Tammúz ember volt, fennmaradt a történet, hogy rettenetes módon megölték, de csak egyszer, és nincs más történet róla.” De Kartir diktatórikus zoroasztrizmus, a kereszténység, a babylóni Talmud, a mandeus vallás, az iszlám a démonok közé szorította le ezeket a nagy isteneket. Jaqúb Szerúgh Batnae-i püspök az i. sz. V. század elején megvetéssel beszélt arról, hogy Edesszában Nebót, Béli és sok más istent, Harránban Színt és Beélsemint, az ég istenét tisztelik, de istenük Nemré, „a kutyák ura” is, aki talán Nintinuga alvilági istennő lehetett, nőnemű Kerberosz. A mandeus varázscsészék felirataiban a tűz – persze, a zoroasztrizmusban tisztelt tűz – és a „szent lélek” (RVH' D-QVDSA) a gonosz principiuma.

A szakrális építészet jellegzetessége volt Dél-Mezopotámiában kezdettől fogva a „megtört tengely” (angol *bent axis*) alaprajz: a bejárat a templomtér főtengelyéhez képest derékszögben helyezkedett el, a templomba belépőknek 90 °-os szögben kellett elfordulniuk, hogy szembekerüljenek az isten-szoborral. A tüanai Apollóniosz életrajzában, hősének babylóni látogatásáról szólva, Philoztratosz (i. sz. 45 k. / 215 k., resp.) is utal a templom főtengelyének hosszúságára (*kai mékosz hé tú hierú aulé eikhe*) (I. 31). Hasonló volt egyébként a tróntermek alaprajza is. Ktésziphón és Híra legrégebb, *basilica* jellegű nesztórianus templomainál (i. sz. V. század) a bejárat oldalt, az épület keresztanti tengelyére merőlegesen van elhelyezve, eltérően a keresztény templomépítészettől, amelyben általában a (fő) hajó végén nyílik 1-3 kapu.

A Közel-Keleten a középületek jellegzetes formája a négyzet alapú udvar, amelynek egyik oldalán *iván* áll. Az *ajván* / *éván* / *iván* – tévesen: *liván* – nagyméretű, árnyékos, szellős nyitott csarnok, egyesítette a szíriai *bít hiláni*, az udvar felé nyitott babylóniai trónterem és az Akhaimenida *apadána* előnyeit, neve is az utóbbiból származik. A pártus korban Assur, Hatra, Nippur, a Szászánida korban Ktésziphón ennek az épület-típusnak a legértékesebb emlékei. Az iszlám építészet jellegzetes formája fejlődött ki belőle, a mecset és medresze alaprajz-típusa.

Nabú-naid babylóni királynak a politikai ellenzéke körében kisarjadt legendája, amely a holt-tengeri Nabúnaj imájában és

Dániel könyvének Nebúkhadreccar-történeteiben csapódott le, a középkori zsidó és arab legenda-irodalomban tovább burjánzott. Phótiosz (IX. század) bizánci patriarcha – aki, mellesleg, járt követségben „az asszíroknál”, értsd: Baghdádban – glósszája szerint Iamblikhosz, a *Babylóniaka* szerzője az i. sz. II. században egy autokhthón babylóniai nevelőtől (*tropheusz*) tanult, megtanulta tőle a babylóniai nyelvet (*glóssza*), szokásokat (*éthé*) és hagyományokat (*logoi*). A Talmud egyik traktátusában (Nidda), amely a női tisztaságot tárgyalja tág tematikus körben, és másfelől Firdauszinál a Nagy Sándornak, Indiából való visszatérése után a babylóni papok által értelmezett baljós omenekben egy mezopotámiai előjel-gyűjtemény, a torzszülöttekkel foglalkozó *Summa izbu* motivumai bukkannak fel, az idevágó antik hagyománytól függetlenül. „A nippuri szegény ember” meséjét, a szűzsé minden lényeges elemét, megismétli az *Ezeregyéjszaka* egyik – a szöveg-hagyomány mellékágában fennmaradt – története, kaukázusi népmesék, s a történet még a magyar irodalomba is utat talált, Fazekas Mihály „Lúdas Matyi”-jával.

A sumer irodalomban sajátos műfaj volt a vetélkedés, *adamín-duga*, „párharc szavakkal”: Nyár és Tél, Kapa és Eke, Fa és Nád, Madár és Hal, Nemesfém és Réz stb. A vita-műfaj élt a későbbi évszázadokban is, az arab irodalomban, ide sorolható Európában a *certamen*, *tenzone*, *Rangstreitdichtung*. Hasonló formában folytak le, élőben, a theologiai viták a Szászánida korban, zoroasztriánusok és manicheusok, zoroasztriánusok és keresztények stb. között. Ebbe a hagyományba kell sorolnunk Jehuda Halévi *Kuzári*-ját is.

Mindez több és főként más, mint *Nachleben*. A szellemi kultúra fennmaradása elképzelhetetlen társadalmi közeg nélkül, különösen nem olyan társadalmakban, ahol az írásbeliség a mindennapokban legfőképpen gyakorlati igényeket szolgál (szerződések stb.). A szellemi életben fontos szerep jut a kultúra professzionális művelőinek, még ha nem is ez a kenyérkereső foglalkozásuk (tudjuk, a rabbik többsége egyszerű kézművesként tartotta fenn magát), és ugyanígy a befogadóknak is. Röviden, és leszűkítve: egy ráolvasás és a köréje fűződő képzetek fennmaradásához szükség van a pap / varázsló / mágia-szakértőre, nevezzük akárhogyan, és azokra a személyekre, akik a ráolvasástól várnak védelmet vagy segítséget. A kultuszhoz és ráolvasáshoz közönség kell, kultusz-közösség, amely hisz az adott istenség – vagy éppen démon – létében és erejében.

III.

Az i. sz. III. század középső harmadában I. Sáhpuhr Szászánida király orvosi Akadémiát alapított Gund-i-Sáhpuhr / Gundésápurban – Véh-Antiokh-Sáhpuhr, ‘szebb-Antiokhejánál-Sáhpuhr-(város)’ –, első tanárai görög orvosok voltak. Ők honosították meg a hippokratészi tanokat és gyógyítást. Később II. Sáhpuhr megnagyobbította a várost, csillagvizsgálót létesített, az orvosi Akadémiát egyetemmé bővítette. Itt tanult majd Muhammad orvosa is, Harith ibn Kalde, „a káld”, akinek tudását a próféta magasztalta. Az egyetem az i. sz. VI. században, Khuszrau Anósirván alatt érte el virágkorát.

Amikor Iusztinianosz császár az Athénben az i. sz. IV. század vége óta ismét működő Akadémiát végleg bezáratta (i. sz. 529), pontosabban: megtiltotta a pogány bölcsélet és jog tanítását, majd néhány évvel később elkobozta az Akadémia vagyonát:

az utolsó újplatonista mesterek, akiknek pogány világképe elfogadhatatlan volt a hatalmi pozícióit erőszakosan terjesztő keresztény egyház számára, és akiket a császár ezzel a tilalommal megfosztott a tanítás lehetőségétől, köztük a szíriai Damaszkiosz, az Akadémia feje, összesen heten, Khuszrau Anósirván udvaraiban, Ktésziphónban és Gundésápurban találtak – rövid időre – új otthont maguknak (i. sz. 531). Az athéni filozófusok élénk eszmecseréket folytattak a fiatal királlyal. Tetszett nekik, hogy kiszabadultak az Athénben már kötelező kereszténység szellemi fogságából. Hazatérésüket a perzsa-bizánci „örök béke” (i. sz. 532. szeptember) tette lehetővé. A szerződés egyik pontja, Khuszrau kívánsága szerint, rögzítette, hogy a filozófusok, „ha hazatérnek, életük hátralevő részében félelem nélkül élhetnek mint magánemberek, és soha nem fogják őket arra kényszeríteni, hogy bármiben higgyenek, ami lelkiismeretük ellen van.” Nem mellékesen emlitem meg, hogy Damaszkiosz *Peri arkhón*, „A kezdetekről” című művében néhány értékes eredeti értesülést rögzített az ókori Kelet mitológiájáról.

A babylóni tudomány módszerei a csillagtudományban és az orvoslásban éltek a legtovább. Mint Cicerónál vagy Pliniusnál, a babylóni Talmudban (i. sz. IV–VI. század) is a „káldeus” nem más, mint asztrológus (Sab. 119A; Jev. 21B stb.), ilyenekhez nem szabad fordulni, mert tanaik ellentétben állnak az istenhittel (Pesz. 113B). Theodor bar Qónaj (i. sz. VIII. század) szerint a Sátán „Bábel tétvútra vitte az asztrológiával, mely tele van jövendőmondással, és megtanította nekik a varázslást, amely a csodákat műveli” („Beszéd a bálványok bukásáról”). A betegségek tüneteinek minősítésében a mezopotámiai rabbik változatlanul az évezredek babylóni hagyományok talaján álltak, ugyanazokat a vizsgálati módszereket alkalmazták (a tünetek leírása fejtől a talpig), ugyanazt a terminológiát, hasonló gyógyító anyagokat írtak elő betegek számára.

A babylóni csillagtudomány beépült a görög, hellénisztikus, zsidó, perzsa, szír, arab és indiai csillag-ismeretbe, és innen a későbbi asztronómiába és asztrológiai rendszerekbe. Az antik hagyomány szerint a *gnómon*-t, a kísérletező görög tudomány egyik legfontosabb eszközét, Bérószosz találta fel (testimonium 5c Jacoby, apud Vitruvius, *De architectura* IX. 8. 1), valójában a babylóni csillagtudomány régóta használta. A horoszkóp-asztronómia elemei Babylóniában alakultak ki, a jövendőmondás individuális változatának technikáját Bérószosz egyértelműen a káldeusoknak tulajdonítja (testimonium 5a Jacoby, apud Vitruvius, *De architectura* IX. 6. 2), első ékírásos emlékei a perzsa korból valók (a legkorábbi i. e. 410-ből), míg az első fennmaradt görög horoszkópokat az i. e. I. században írták. Tudománytörténeti szempontból a horoszkóp-asztronómia jelentősége abban áll, hogy amíg az omen mindig csak egy csillagászati jelenséget vesz tekintetbe, addig a horoszkópot a Nap, a Hold és az öt szabad szemmel látható bolygó állása alapján kell felállítani; amíg a csillagászati omenek mindig az országra vagy a királyra vonatkoznak, addig horoszkópot bárkire fel lehet állítani. Cicero a káldeus tudomány legkevésbé hitelt érdemlő ágának tartotta (*De divinatione* II. 87), jöllehet kortársai hitelt adtak a római politikusokkal kapcsolatos horoszkóp-jövendöléseknek (II. 99). Már az arab hódítás után, az i. sz. VIII. században, Georgiosz kúfai szír püspök, aki a húsvét számításával és egyéb naptári-asztronómiai kérdésekkel kapcsolatos leveleiben pontos babylóni tudás alapján értekezett, leszögezte, hogy a horoszkóp számítása „nem asztronómiai,

hanem asztrológiai kérdés, amelynek semmi köze a görög asztrológusoktól származó ismeretekhez és az égitestek mozgásának leírásához”. A ma is használt zsidó rituális naptár egészében, a hónapnevekig bezárólag, babylóni eredetű.

Az i. sz. VI. század utolsó harmadában a keleti szír kereszténység leghíresebb iskolája az Edesszából a perzsa uralom alatt álló Niszibiszbe áttelepült nesztoriánus Akadémia volt, a szír nyelvű szellemi élet valóságos központja. Khuszrau Anó-sirván orvosi Akadémiájától eltérően a szír – keresztény – Akadémia szabályzata megtiltotta, hogy a diákok az apát engedélye nélkül átjárjanak a határ túlsó oldalára, „római” területre. Gyanakvással kísérték az orvosok tevékenységét, nem bíztak vallásos hitük mélységében, korlátozták az orvostanhallgatók beiratkozását, nem nézték jó szemmel, hogy a diákok orvosnál vegyenek ki szállást. Mindezek ellenére számos forrásban esik szó arról, hogy a niszibiszi orvosok úgy járnak át bizánci területre, mintha nem volna a perzsa–római határ: hogy a görög orvosoktól tanuljanak.

IV.

Befejezésül, néhány szót a történelem ethnicizálása, az ethnikai történelemszemlélet ellen.

Fernand Braudel (1902–1985), postumus könyvében, Franciaország identitását vizsgálva magától értetődően a tájban, a természeti körülményekben, az ezek alapján adódó hosszú távú települési, közlekedési, gazdasági és demográfiai tényezőkben látja az identitás hordozóit: ezekhez képest az ethnikum, a nyelv, a politikai struktúra nála másodlagos.

A történelem évezredei során Mezopotámiában jónéhány nép, nyelv, vallás tűnt fel. A sumereknek mint népnek a bevándorlására – migrációra – ma már nem gondol komolyan senki. Kérdés, hogy a sémi nyelvű lakosság megjelenése az északi területeken időben későbbi volt-e, mint a sumer ethnogenezis, amelynek lezárultát az i. e. negyedik évezred közepére tehetjük, vagy csupán az írásbeliség mutatja annak. Egykorú írásbeli emlékekkel jelennek meg az i. e. harmadik évezred végén a hurrik, a második évezred elején az amurrúk. Sok más ethnikai–nyelvi csoportról is tudunk. Azután kétségtelenül idegenek voltak a gutik, a perzsák, a görögök, az arabok. De már a káldok biztosan belső keletkezésű népcsoport voltak. Az arámiak esetében a migrációnál jelentősebb szerepet játszott a nyelvterjedés, a helybeli lakosság nyelvcsereje. A talmudi kor zsidósága egészében véve nem tekinthető az i. e. VI. századi babylóni fogság maradványának, amely idők folyamán felszaporodott: forrásainkban pozitív adatok vannak a kiterjedt prozelitalizációról. A mandeusok vallási és területi különüléssel váltak le az arámi nyelvű lakosságról, mint ahogyan a szírek is. A forrásokban arab, nabat, szkénita vagy „sátorlakó”, szaracén elnevezésekkel illetett beduinok már évszázadokkal korábban jelen voltak az Euphratész déli, jobb parti térségében, mint az arab hódítás, törzsi szervezetben, illetve a Lakhmida állam keretében. Népcsoportok, nyelvek egymás mellett élése, viszályok és kölcsönös alkalmazkodás mellett, Mezopotámiában évezredek át természetes állapot volt. A Talmud tudósai azt az ősi tórai szabályt, hogy vallási ünnepeken tiltva van a munkavégzés, a kereskedelem is, Babylóniában úgy értelmezték, hogy a zsidó ünnepeken kívül a rómaiak és a perzsák ünnepein is megtiltották a vásárlást és eladást (AZ 11B). Később

azonban a muszlimok ünnepein megengedték, mondván, hogy ezek naptári értelemben nincsenek rögzítve: ti. az iszlám naptár tiszta hold-hónapokból áll, és ebben másképpen változik az ünnepek időpontja, mint a zsidó naptárban, amely a szökőhónapokkal a szoláris évhez igazodik.

A nagy történelmi korszakhatárokat Mezopotámiában biztosan nem migrációk vagy bevándorlási hullámok húzták meg. Bérószosz megjegyzése (fr. 1 (3) Jacoby, p. 369, apud Synkellos), amely szerint Babylóniában a különböző népek nagy tömege (*poly pléthosz anthrópon alloethnón*) él, a hellénisztikus kor tapasztalataiban fogant ugyan, de valószínűleg ugyanúgy illik a korábbi és későbbi évszázadokra is. Hirtelen drámai változások a népesség ethnikai összetételében az ismert történelem folyamán nem voltak. Mezopotámia népei és nyelvei nem voltak – nem lehettek – egymástól független entitások. Ethnikum, nyelv és politikai szervezet nem voltak egybevágó fogalmak. Az írásos dokumentáció páratlanul hosszú időtartama lehetőséget nyújt arra, hogy megfigyeljük az ethnogenezis, nyelvcsere, beolvadás, elkülönülés, elszigetelődve fennmaradás eseteit. A sumer–akkád együttélés egy–másfél évezrede nyelvcserevel és tartós irodalmi kétnyelvűséggel zárult. A káldok elkülönülése a Dél-Mezopotámiában bekövetkezett természeti változások, a szikesedés, elsivatagosodás, elmocsarasodás következménye lehetett: ethnogenezis, re-tribalizáció, szociális és területiális alapon. Az arámi nyelvű mezopotámiai népesség szétágazását vallási és területi elkülönülésnek kell tartanunk: északon a kereszténység alakította ki a szíreket, Babylónia központi területein (*Bét Aramáje*) a zsidóság került többségbe, délen a mandeusok húzódtak viszonylagosan izolált helyzetbe a Hór el-Hammar mocsaraiban vagy piacvárosok közelében. Mindhárom népcsoport nyelve arámi volt, nevezhetjük őket vallás-nemzeteknek, kialakulásukhoz indigena folyamatok vezettek. Ilyen értelemben a manicheusok nyilván azért nem váltak külön nemzetté, mert Kartir, a zoroasztrianus inkvizitor, aki Manit megölette, az i. sz. III. század végén kiszorította őket az országból, és szétszóródtak Dél-Egyiptomtól Kínáig.

A qádiszijeji csata (i. sz. 636/637) után Iráqban muszlim katonaság települt meg, jelentős pozíciókat szereztek az adminisztrációban vagy mint földbirtokosok, nyelvük államnyelv lett, gyorsan elterjedt: de migrációról a kalifátus korában sem beszélhetünk. Még kevésbé az itt talált népek teljes beolvadásáról. A kurdok nyelve a középkor óta világosan iráni dialektus, de környezetüktől területiális (Gordyéné) és szociálisan (hegyi nomád állattartók) már sokkal korábban elkülöníthetők, és bizonyos értelemben őslakosoknak számíthatnak. A nesztoriánus szírek és a mandeusok mind a mai napig megmaradtak, és csak Szaddám Huszejn minden korábbinál erőszakosabb diktatúrája kezdte megbontani települési tömbjeiket.

A mezopotámiai térség történetét ethnikai keretekben leírni nem lehet, de tisztán nyelvi keretben sem. Nem ethnikai történelem volt, még a nagy korszak-váltásokban sem. Az ókori Kelet feltámasztása politikai okokból, legyen az árja mítosz, Sáh Reza Pahlavi Kürosz 2500-évfordulója (1971) vagy Szaddám Huszejn II. Nabú-kudurri-uszurról mint Jeruzsálem elfoglalójáról mintázott önképe: hazugság; a kontinuitás nem változatlan. A folyamat, amelynek során a térség kultúrájának tényezői a maguk külön törvényei szerint cserélődnek, maga a történelem. Maradjunk a *modo paulatim modo saltatim* modellnél.